

“İnsan” “Evrim” “Alet”

Güven Arsebük
İ.Ü. Prehistorya Anabilim Dalı

YAZININ ya bilinmediği ya da yaygın olarak kullanılmadığı dönemler boyunca insan tarafından oluşturulan maddesel kültür ürünlerinin arkeolojisi anlamına gelen prehistorya, zamansal olarak insanın dünya üzerindeki geçmişinin yaklaşık %99'unu kapsar. Tarihöncesi dönemler arkeolojisinin (prehistoryanın) ne olduğunu bütünüyle anlamak için ilkönce “insan” sözcüğünü açıklığa kavuşturmak, “insan nedir” diye sormak gerekir. Ancak bu soru, kendiyle birlikte bir başka soruyu, “evrim nedir” sorusunu da gündeme getirir.

Evrim sözcüğü (temelde) değişikliği ifade eder. Evrim, biyolojik bir gerçektir; en geniş anlamı ile organizmaların zaman süreci içinde değişen ortama gösterdikleri fiziksel tepki olarak da tanımlanabilir. *Omne vivum ex vivo*, yani “her canlı bir canlıdan gelir” gerçeği, evrimin temel özelliklerinden birini ifade eder.

Evrimin biri “zaman” diğeri “mekân” olmak üzere iki boyutu vardır. Bunlardan mekân dünyamız, zaman ise, onun üzerinde canlı yaşamın başlamasından itibaren geçen yüz milyonlarca yıllık süreçtir. Evrim sürekli bir olgudur ve sonuç (ilgili) biyolojik varlıklar için ister olumlu(+), ister olumsuz(-) olsun mutlaka gerçekleşir. Olumlu durumlarda (ilgili) biyolojik toplum değişir, olumsuz durumlarda ise kökü kuruyarak yok olur. Her iki durumda da, evrim sonuçlarını vermektedir.

İnsan nedir? İnsan tanımı için şimdiye kadar pek çok öneri getirilmiştir. Ancak, insanın neliği/kimliği, belirleyici

özelliklerinin öyle birkaç sözcükle açıklanabilecek, tanımlanabilecek türden şeyler olmadığı da kabul edilmelidir. Ünlü düşünür Sokrates'e ait olduğu söylenen bir hikaye vardır: Sokrates Atina Agorası'ndaki gönüllü öğrencilerine “insan nedir?” diye sormuş. Onlar da bu soruyu adeta küçümseyerek “bunu bilmeyecek ne var, iki ayaklı ve tüsüz bir canlıdır” demişler. Ertesi gün Agora'ya elinde tüyleri yolunmuş bir tavukla gelen Sokrates sorusunu yinelemiş ve “yani böyle bir şey mi insan dediğiniz?” demiş. İnsan tabii ki öyle birşey değil. Öyleyse insan ne? Bunu yanıtlamayı denemeden önce, sorunun yakın tarihsel gelişimini kısaca özetlemekte yarar olabilir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren insanın doğaüstü güçlerce yaratılmadığı ve tüm diğer canlılar gibi bir sürecin, yani evrimsel bir oluşumun bugünkü aşaması olduğu anlaşılıp, neliği/kimliği bilimsel olarak soruşturulmaya başlanınca, geliştirilen yanıtlar ve önerilen bilimsel çözümlere karşı görüş olarak bazı yapay sorunlar, daha doğrusu çeşitli saptırmalar da oluşturulmaya başlanmıştır. Bu saptırmaların en ünlüsü de insanın maymundan türemiş olduğu, başka bir deyişle, bu iki canlı türü arasında bir ata-torun ilişkisi bulunduğu, yani maymunların insanın atası olduğu saptırmasıdır. C. Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı yapıtının doğurduğu yankılara karşı, özellikle o dönem Anglo-Sakson Kilisesi'nce başlatılan, geliştirilen, desteklenen ve savunulan bu saptırma, üzülmek gerekir ki bugün bile kamuoyunda evrensel anlamda belirli bir ağırlığa sahiptir.

Olaya bilimsel bir yaklaşımla ve tarafsız olarak bakıldığı zaman, kuşkusuz, insan ile yakın soydaşları olan primatlar arasında bir evrimsel ilişki olduğu görülür. Zaten, evrim bakımından eskiye gidildikçe tüm canlıların oluşumları itibarıyla ortak evrim ağacının farklı dalları oldukları ve bu nedenle de tüm canlılar arasında (uzak veya yakın) bir ilişki bulunduğu da bilinmektedir. Ancak bu ilişki, "maymun ile insan arasında bir ata-torun ilişkisi vardır ve insanlar da zaman içinde maymunlardan türemiştir" anlamına tabii ki gelmez. Maymun ve insan türlerinin birlikte oluşturdukları zoolojik takım olan primatlar arasında evrimsel bir ilişki olması demek, bu iki farklı türün ortak bir kökten türemiş olmaları ve/fakat zamanla bunların her ikisinin de değişmek suretiyle bugünkü hallerini almış olması demektir. Başka bir deyişle, bu iki canlı türünden her biri kendi yönünde evrimleşmiş, zaman içinde insan daha "insanlaşmış" ve buna karşılık maymun daha da "maymunlaşmıştır". Gelecekte, evrim sürecinin bir gereği olarak aynı olayın devam edeceği, insan ile maymun arasında var olan makasın daha da açılacağı kuşkusuzdur.

İnsan ile maymun arasındaki mevcut biyolojik benzerlik ve/veya farkların tarafsız bir yaklaşımla saptanması dışında, bu aşamada sorulması gereken esas soru, herhalde "insanı insan yapan, onu maymunlardan ayıran özellikler nelerdir ve bunlar hangi bağlamda ele alınmalıdır" olmalıdır. Kuşkusuz, böyle bir sorunun yanıtını insanın biyolojisinde değil, onun insanlığında aramak gerekir. Ancak bu aşamada, yaklaşık son yüz yıldır insanın kimliği ve onun tanımı ile ilgili sorulara verilen yanıtların zaman içinde değiştiği de belirtilmelidir. Bireyler için yaşadıkları dönemin değer yargıları genelde ağır basan mihenk taşları olduğu için, bunu doğal kabul etmek gerekir.

Yüzyılımızın başlarında insanın çevresine uyum yeteneği, daha sonraları düşünce, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde araç-gereç yapımı, 1960'lı yıllarda ilkönce lisan ve hemen sonra da avcılık insanı "insan" yapan "insansı" özellikler olarak görülüyordu. Bugün ise durum hayli farklı. Son yıllarda "insan ve insanlık" konusunda kesin tanımlar, şaşmaz formüller ve geniş kapsamlı, her derde deva reçeteler önerilmemekte. Bunun nedeni de, günümüzde insanı "insan" yapan, "insanlığını" oluşturan, onu başta soydaşları pongidler (*Pongidae*) olmak üzere diğer tüm canlılardan ayıran yalnızca tek bir özelliği olmadığını, insanı "insan" yapan şeylerin biribi-

riyle ilişkili pek çok öğeden oluştuğunun kabul edilmesidir.

İnsan denen canlıyı ele aldığımız zaman onun bir *Homo erectus* (dik yürüten), bir *Homo faber* (alet yapan), bir *Homo lingua* (konuşan/dili olan), bir *Homo symbolicus* (soyutlayabilen), bir *Homo curiosus* (araştıran) ve bir *Homo sapiens* (akıl sahibi) olduğunu görüyoruz. Bunların tümü insana özgü. İlginç olan ve özellikle vurgulanması gereken husus, insan dışında hiç bir primatın bunları, hatta bunlardan birini bile gerçekleştirmediği gerçeğidir. İnsanın sürekli olarak neliğini arayan bir canlı olduğunu vurgulamak ve yukarıda sayılan bu insancıl özelliklerinin sayısını artırmak tabii mümkün. Ancak, bu aşamada sanırım insanın bunları nasıl gerçekleştirdiğini, bunlara hangi yollardan ulaşıldığını sormak daha da önemli.

İnsan, bütün bu özelliklere sadece kendisine geliştirilen, yalnızca onda olan bir özellik, yani "kültür" sayesinde ulaşabilmiştir. Kültür nedir? Kültürün çok çeşitli tanımları arasında, tarihöncesi dönem arkeolojisi (prehistorya) ile uğraşanlarca yaygın olarak benimsenenlerden birine göre "kültür, doğanın tüm oluşturdıklarına karşı, insan tarafından meydana getirilen herşeydir". Kültürün kalıtımsal ve/veya içgüdüsel olmadığı, aksine edinsel olduğu ve zaman içinde tek tek her insanın, çevresinde yaşayan diğer bireylerden öğrendiği davranış ve tepki eğilimleri olduğu vurgulanmalıdır. Başka bir deyişle de kültürde devamlılık, kuşaktan kuşağa geçme, kısacası süreklilik esastır.

Böyle bir tanım temel olarak alındığı takdirde, kültürün maddî ve manevî olmak üzere iki yönü olduğu görülür. Prehistoryacılar, mesleklerinin gereği olarak, tarihöncesi insanının kültürünün daha çok maddî yönleriyle ilgilenmelerine karşın soyutlama, dil, inanç ve din gibi manevî öğeleri de dikkate alırlar. Bu koşullar altında, insanın (diğer tüm soydaşlarının aksine) yalnızca biyolojik evrimle yetinmeyerek, kültürel boyutta bir evrim de geçirdiği ve her iki evrimin bir arada onun "insanlaşmasını"

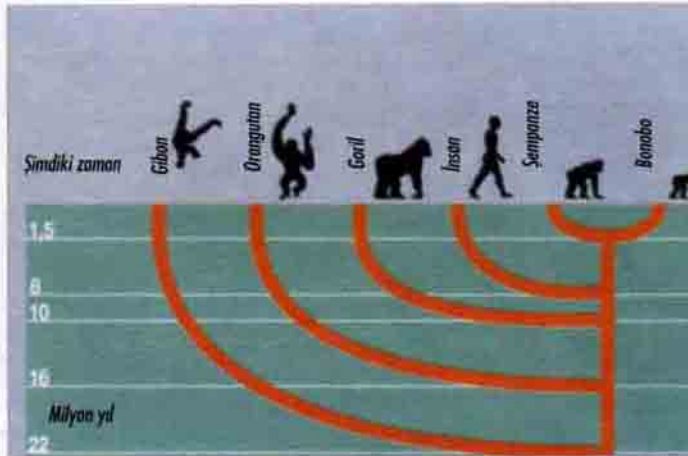
doğrudan etkileyip, biçimlendirdiği söylenebilir. Yalnızca insana özgü olan bu durumda, biyolojik ve kültürel evrimlerin karşılıklı bir etkileşim ilişkisi içinde oldukları ve sonuçta da birbirlerini yönlendirdikleri bir gerçektir. Bunun sonucu ise (kendine özgü bir canlı olan) "insandır."

Arkeolojik içerikli olarak insanın kültürünü ne zaman başlatabiliriz? Prehistoryacılar "kültürü", insanın *Homo faber* olmasıyla, yani araç-gereç yapmaya başlamasından itibaren başlatırlar. Ancak, insan denen canlının ilk aletlerini oluşturması başka, bunların (oluşturduğu aletlerin) günümüze ulaşabilmesi ise daha başkadır. İnsanın alete ilk defa ne zaman gereksinim duyduğunu ve buna bağlı olarak da ilk aletlerini ne zaman yapmaya başladığını, sanırım hiç bilemeyeceğiz. Sadece, insanın günümüze ulaşabilme olasılığı yüksek olan taş türlerini hammadde olarak kullanmak suretiyle araç-gereç oluşturmaya başlamadan önce, gerek işlenmesi ve gerekse biçimlendirilmesi daha kolay olan malzeme türlerinden, örneğin kemik ve tahta gibi nesnelere yararlanarak alet yaptığını varsaymak akla yakın gelmektedir. Böyle organik hammadde kullanılarak yapılan olası aletler de zaman içinde yok olup gitmişlerdir.

Günümüze ulaşabilen insan elinden çıkmış en eski araç-gereç örnekleri ise, yapılarında hammadde olarak taşın kullanıldığı örneklerdir. Bunlara, günümüzden yaklaşık 2.200.000 yıl öncelerinden itibaren rastlanmaya başlanır. Bu koşullar altında da, tarihöncesi arkeolojisi uzmanları "insanı" ve onun "insanlaşmasını", yani "insanın insanlığını" bu tarihten itibaren başlatırlar demektir.

Öyleyse, bu aşamada sormamız ve yanıtlamamız gereken soru "alet nedir, alet yapmak ne demektir" olacaktır. Alet yapmak demek, hammaddesi veya hammaddeleri doğada bulunan herhangi bir nesneyi, şu veya bu şekilde "değiştirmek" suretiyle ona "amaca yönelik yeni bir biçim vermek" ve bu yeni şekliyle ondan yararlanmak demektir.

Yanıtını vermemiz gereken bir başka soru da "alet kim için önem taşır" veya "alet kime lazımdır" olacaktır. Bu sorunun tek bir yanıtı vardır o da, "alet, ona mutlaka gereksinim duyana, onusuz yapmasına imkân olmayana lazımdır ve sadece onun için önem taşır" olacaktır. Özellikle son 25-30 yıldır insandan başka bazı primatların, özellikle şempanzelerin, "alet yaptıkları" konusundaki (kanımızca) bazı yersiz yargılara değinmek gerekirse, herşeyden önce bu primat türünün yaşamını sür-

dürebilmesi için alete gerek duymadığı ve yaşamını alet olmaksızın da pekala sürdürebildiği özellikle vurgulanmalıdır. Şempanzelerin bedensel yapıları, bu canlıların tüm yaşamını doğal ortamları içinde alet kullanmaksızın sürdürebilmeleri için uygundur. İnsana gelince, "insan" dünyanın neresinde, hangi ekolojik ortam içinde olursa olsun, aletsiz bir "hiçtir", yaşamını sürdürebilmesine de olanak yoktur. Şempanzelerin alet yaptığını ileri sürmek, sanırım, insanları gereksiz yere küçültmek ve buna karşılık şempanzeleri anlamsız biçimde yüceltmekten başka bir anlam taşımamaktadır. Dünyada yaşayan tüm canlılar ele alındığında, sözcüğün gerçek anlamıyla yaşamını sürdürebilmek için alete gerçekten gereksinim duyan tek canlıın insan olduğu sonucuna varılır. Niye? Bunun nedenlerinden birini, gene dünyada yaşayan tüm canlıların aksine, insan türünün bedensel olarak yani biyolojik bakımdan yaşadığı çevreye fazla uyum sağlayamamasında aramak gerekir. İnsan, kendisini evrimsel olarak hiçbir ekolojik ortama bütünüyle uydurmuş değildir; bu nedenle kutuplardan tropik bölgelere kadar her iklim koşulunda yaşayabilir. İnsan denen canlıın çevreye "uyumu", oluşturduğu aletler sayesinde gerçekleşir.

Bir başka neden de, insanın biyolojik bakımdan gerçekte hem güçsüz ve hem de yetersiz bir canlı olmasıdır. Yalnızca bedensel veya biyolojik yönden ele alındığı takdirde, insanın eksiklikleri hemen görülür. Örneğin, insan dışındaki bazı memelilerin yiyeceklerini parçalamaya uygun pençe ve/veya dişleri vardır, bazıları ise hızlı koşmak suretiyle düşmanlarından kaçabilir veya aynı özellikleri sayesinde

de avlarını çabucak yakalayabilirler, bukalemun çevresine uyum için renk değiştirir, bazı hayvanlar (kaplumbağalar) evlerini bile sırtında taşırlar. İnsan ise, bu tür bedensel ayrıcalıklardan tamamen yoksundur; bunların hiçbirini aletlerinin yardımı olmadan yapamaz. İnsanın "insanlaşmasında", yaşamını sürdürebilmesinde ve doğada bulunduğu yere gelebilmesinde oluşturduğu aletlerin önemi yadsınamaz.

İnsan ile alet ilişkisinde, daha açık bir deyişle insanın alet yapma becerisinin altında yatan temel öğeler nelerdir? Kuşkusuz, alet yapabilmek için ilk koşul, insanın iki ayak üzerinde ve dik olarak yürümesi, yani kollar ile onların doğal uzantıları olan el ve parmakların yürüme işine katkıda bulunmaması, böylece başka işler yapabilecek şekilde serbest kalmalarıdır. Eldeki parmakların her yöne doğru oynaması ve böylece nesnelere hassas bir şekilde tutabilmeleri de bir başka temel zorunluluktur. Ayrıca, oluşturulacak aleti net ve üç boyutlu olarak görmek de gerekir -tutma ile görme arasında işbirliği esastır. Bütün bunları gereksinimler doğrultusunda tezgâhlayan beyin, yani ilkönce düşünme ve sonra da görme

ile tutma sacayağı arasındaki ilişkiyi sağlayacak düzeyde gelişmiş bir sinir sisteminin bulunması da çok önemlidir. İlkel insan için alet yapmak demek, gerçekte oluşturulacak nesnenin yerdeki taş parçasının içinde zaten bulunduğu nun algılanması demek olduğuna göre, soyutlama yeteneğinin insanın alet yapabilme bece-

Australopithecus afarensis'e ait 3,5 milyon yıllık ayak izi.

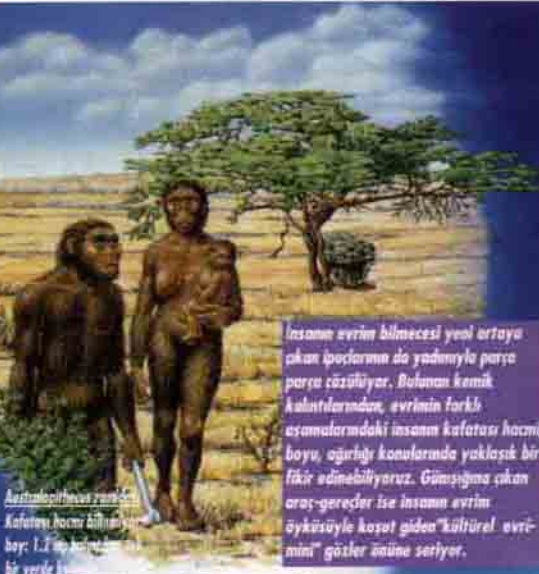
risi için "olmazsa olmaz" bir koşul olduğu da özellikle vurgulanmalıdır.

Diğer tüm canlılardan farklı olarak, insanın evrimsel değişiminin birden fazla boyutu olduğu ve bu türün biyolojik evrimine bizzat kendisinin oluşturduğu aletlerin, yani daha geniş bir anlamda kültürünün belirgin bir yön verdiği söylenebilir. Bu nedenle, kanımca, insan ile

alet ilişkisini zaman eksenini boyunca birkaç aşamada değerlendirmek gerekir: Birinci aşamada, III. Zaman'ın sonlarında bir yerde, büyük bir olasılıkla pliyosenin ortalarına doğru, bazı *Hominid*'ler çeşitli uygun doğal nesnelere, arada sırada, alet olarak kullanmış olabilirler. Bu aşamada söz konusu olan alet yapmak değil, olsa olsa bazı uygun şeyleri alet olarak kullanmak olabilir. İkinci aşamada, herhalde pliyosenin son çeyreğinde, bazı *Hominid*'ler çevrelerinde buldukları bazı doğal nesnelere yavaş yavaş alete dönüştürmeye başlamış olabilirler. Bu en eski varsayımsal aletlerin taştan daha kolay biçimlendirilebilecek malzemeden, büyük bir olasılıkla ağaç ve kemik gibi organik maddelerden yapılmış olması mümkündür. Konu edilen dönemin bu varsayımsal (olası) aletleri, taş gibi zamana karşı dayanıklı olmadıkları için, günümüze ulaşmamışlardır. Bir sonraki dönemde ise, Afrika'da *Homo habilis* tarafından oluşturulan ve günümüze ulaşabilen en eski taş alet örnekleri ile karşılaşılır. Günümüze kadar gelen, insanın bu en eski kültür ürünlerine "yontuk çakıllar" (Oldowan türü aletler) denir. Nerede rastlanırsa rastlanırsın, bu en eski alet örnekleri bile, insanın birbirine koşut devam eden biyolojik ve kültürel evrimine uygun olarak önceden saptanan bazı kurallara bağlı kalınmak suretiyle ve de kullanım

Australopithecus robustus'a ait el kemikleri.

Australopithecus africanus
Kafatası hacmi bilinmiyor
boy: 1.2 m

İnsanın evrim bilmesesi ya da ortaya çıkan ipuçlarının da yardımıyla parça parça çözümlüyor. Bulunan kemik kalıntılarından, evrimin farklı aşamalarındaki insanın kafatası hacmi, boyu, ağırlığı konularında yaklaşık bir fikir edinilebilir. Günümüze çıkan araç-gereçler ise insanın evrim öyküsüyle koşut giden "kültürel evrimin" göstergesi olarak görülüyor.

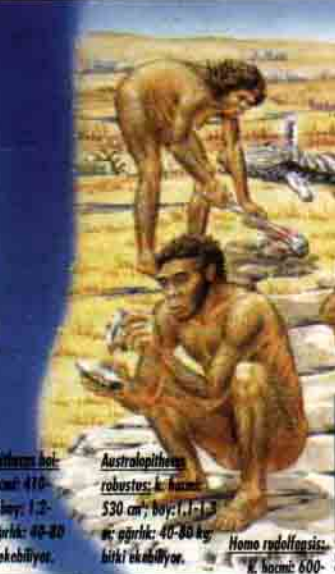
Australopithecus afarensis
hacmi: 400-500 cm³
boy: 1.1-1.3 m; ağırlık: 30-40 kg; alet kalitesi yok; çapayabilme özelliği yok.

Australopithecus africanus
hacmi: 400-500 cm³; boy: 1.1-1.4 m; ağırlık: 30-60 kg; alet kalitesi yok; çapayabilme özelliği yok.

Australopithecus aethiopicus; k. hacmi: 410 cm³; boy ve ağırlık bilinmiyor; alet kalitesi yok.

atçul çene yapısı

Australopithecus boisei; k. hacmi: 410-530 cm³; boy: 1.2-1.4 m; ağırlık: 40-80 kg; biriki ekebilir.

Australopithecus robustus; k. hacmi: 530 cm³; boy: 1.1-1.3 m; ağırlık: 40-80 kg; biriki ekebilir.

Homo rudolfensis; k. hacmi: 600-800 cm³; boy: yak. 1.55 m; basit taş aletler; omnivor (hem etel hem etçil).

amaçlarına doğrudan yönelik, neredeyse bir örnek denebilecek bir biçimde oluşturulmuşlardır. Bu aşamadan belirli bir süre sonra, *Homo erectus* tarafından yalnızca Afrika'da da değil, tüm Eski Dünya'da, belirli kurallara tam anlamıyla bağlı kalınarak bütünüyle standart aletler yapıldığını görüyoruz. Üstelik, bu dönemde insanın Acheul'den Vertesszölös'e ve hatta Hoabinh'e kadar değişen bir yelpazede, özel sorunların çözümüne yönelik olarak birbirinden gerçekten farklı tür ve yöntemlerle Paleolitik endüstriler meydana getirmesi, ulaşılmış olduğu zihinsel düzeyin somut kanıtıdır. Teknolojik yönden daha gelişkin bir basamağa işaret eden bir sonraki evrede, hem Neandertal'lerin yaptıkları gibi ana amaçlara yönelik ve hem de kısa bir süre sonra karşılaşılan *Homo sapiens sapiens*'inkiler gibi karmaşık alet örneklerine rastlanır. İnsan ile alet ilişkisinin son aşaması prehistoryanın sınırları dışında kalmaktadır. Bu aşama, karasabanın, yani ilk makinanın, bulunuşu ile başlar ve günümüz uzay mekiklerinden bilgisayara kadar uzanan tüm teknolojik gelişim yelpazesini içerir.

Alet yapımının insanı, yakın soydaşları olan pongidler de dahil olmak üzere tüm memelilerden ayıran en belirgin ve çarpıcı ölçütlerden biri olduğunu ısrarla vurgulamak ve (bir prehistoryacı olarak da) insanın aletsiz, aletin de insansız düşünülmemeyeceğinin altını çizmek istiyorum.

Özetle, diğer tüm canlılardan farklı olarak insanın evrimsel değişiminin birden fazla boyutu olduğu ve bu türün biyolojik evrimine bizzat kendisinin oluşturduğu aletlerin, yani daha geniş bir anlamda kültürünün belirgin bir yön verdiği söylenebilir. Kısacası, diğer canlıların aksine, insanı "insan" yapan kendisidir.

Ülkemizde, insanlığın en eski dönemlerine ait ne tür belgeler vardır, hangi veriler ele geçmiştir? Başka bir deyişle Anadolu pleistosen

(Paleolitik Çağ) arkeolojisi açısından ne durumdayız? Bu aşamada, Anadolu Paleolitik Çağ arkeolojisinin çeşitli sorunları arasında, kanımca, iki tanesini özellikle vurgulamak gerekir: Bunlardan ilki özellikle Türk arkeologların bu konuya gösterdikleri (daha doğrusu göstermedikleri) ilgi, ikincisi ise bugüne kadar saptanan Paleolitik Çağ yerleşmelerindeki dağılımın somut anlamda pleistosen gerçeklerini ne denli yansıttığıdır. Türk prehistoryacılarının Paleolitik Çağ arkeolojisine büyük ilgi duymadıkları bir gerçektir. Cumhuriyetimizin kuruluşundan bugüne kadar, ülkemizin bu konuya ilgi gösteren en eski iki kuruluşunun (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi) bünyesinde

görevli Paleolitik Çağ uzmanlarının sayısı 10'u bile bulmaz. Bunun olası nedenleri arasında Paleolitik Çağ bulgularının (genelde) büyük yankı ve heyecan uyandıracak türden şeyler olmaması ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren bilhassa Anglo-Sakson ülkelerinde karşılaşılan (geniş anlamdaki) antropoloji anlayışının bizde pek benimsenmeyişi sayılabilir. Türk arkeolojisi daha ziyade Avrupa ve özellikle de Alman etkisi altında gelişmiştir.

Bu olumsuz koşullara rağmen, 1930'lardan yaklaşık 1960'lı yıllara kadar geçen süre, Anadolu Paleolitik Çağ arkeolojisinin hem kuruluş ve hem de altın yılları olmuştur. Bunun birçok nedeninden biri Ankara'da, 1930'lu yılların başlarında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (sonradan, Türk Tarih Kurumu) ve 1930'lu yılların ikinci yarısında ise Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin kurularak faaliyete geçmesidir.

Cumhuriyetimizin ilk 15-20 yılına yön veren sosyopolitik tavır ve buna bağlı olarak uygulanan kültür politikası Anadolu'da mevcut eski uygarlıkların araştırılıp, incelenmesine özel bir önem vermiş ve devletin bu tutumunun doğal sonucu olarak da, toprak altındaki pek çok belge gün ışığına çıkartılmıştır. Bazı rastlantılar sonucu, yukarıda belirtilen bu genel tutumun Paleolitik Çağ arkeolojisini de etkilediği görülür; bu rastlantıların başında, Paleolitik Çağ kültürlerine ilgi gösteren bir bilim adamı olan, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin kurulması ile birlikte burada göreve başlaması gelir. Kansu ile başlayan ve Ankara'da onun öğrencisi olan Prof. Dr. Kılıç Kökten ile devam eden Paleolitik Çağ arkeolojisi ile ilgili çalışmalar,

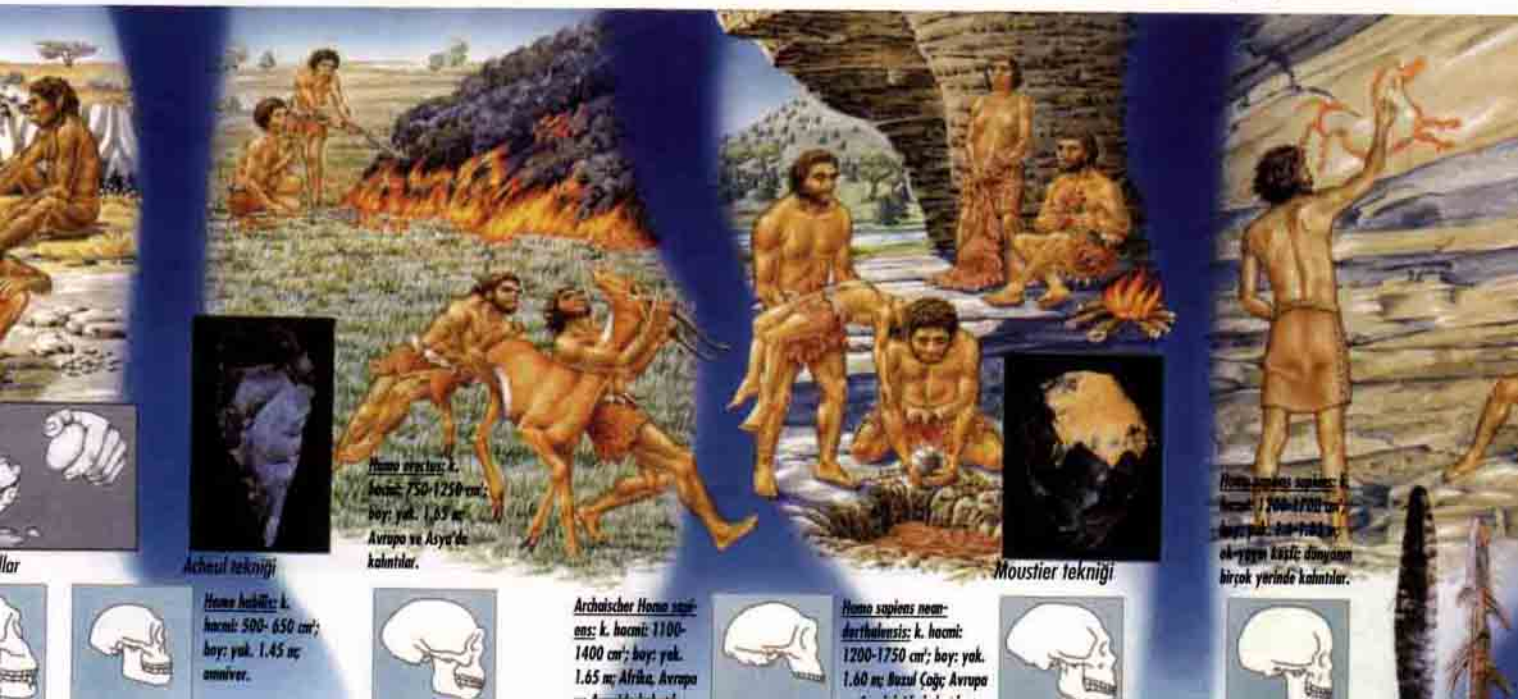
1940'lı yılların ikinci yarısında taze kan olarak katılan Ord. Prof. Dr. Muzafer Şenyürek ve daha da sonraları Prof. Dr. Enver Bostancı'nın katılımıyla gelişmiş ve ülke çapında sesini duyurmaya başlamıştır. Ülkemiz Paleolitik Çağ endüstri ve kültürlerini bu ilklerin adlarını saygı ile anmadan

anlamanın ve yapılan çalışmaları gereğince değerlendirme olanağının olmadığına inanıyorum.

Paleolitik Çağ arkeolojisine evrensel olarak bakıldığı zaman iklimsel koşullar, alet yapımında yararlanılacak hammadde türleri ve bannak olarak kullanılabilen yerlerin mevcudiyeti, yiyecek ve içme suyu sağlama olanakları gibi çeşitli değişkenlerin yerleşim yerlerinin seçimini doğrudan yönlendirdiği görülür. Aynı temel koşulların ülkemizde de etkili olmuş olması gerekir. Ayrıca, pleistosenen bu yana yer alan irili ufaklı tektonik olaylar, yalı hatlarındaki de-

11 000 yıllık mızrak uçları.

Acheul tekniği

Homo habilis: k. hacmi: 500-650 cm³; boy: yak. 1.45 m; omnivor.

Homo erectus: k. hacmi: 750-1250 cm³; boy: yak. 1.85 m; Avrupa ve Asya'da kahlılar.

Archaischer *Homo sapiens*: k. hacmi: 1100-1400 cm³; boy: yak. 1.65 m; Afrika, Avrupa

Homo sapiens neandertalensis: k. hacmi: 1200-1750 cm³; boy: yak. 1.60 m; Buzul Çağı; Avrupa

Moustier tekniği

Homo sapiens sapiens: k. hacmi: 1700-1900 cm³; boy: yak. 1.70-1.80 m; ok-yığın kültürü; dünyanın birçok yerinde kahlılar.

ğişimler, akarsu liglaşmaları ve erozyon gibi doğal etkenlerin Paleolitik Çağ yerleşim yerlerinin çoğunu olumsuz bir şekilde etkilediği de gerçektir. Bütün bunlara kültür değerlerine olan ilgisizliğimizi (hatta onun ötesinde vurdumduymazlığımızı), özellikle 1960'lardan bu yana giderek yoğunlaşan eski eser tahribatını da ilave edersek, durumun vahameti daha da belirginleşir. Ne olursa olsun, yurdumuzda bugün bilinen Paleolitik Çağ yerleşim yerlerinin dağılımının somut gerçekleri bütünüyle yansıttığı da, kanımca çok kuşkuludur. Şimdiki haliyle bu liste büyük ölçüde dengesiz bir dağılım göstermekte ve bazı yörelerde belirgin bir yoğunluk göze çarparken, bazı bölgelerde ise hemen hemen hiç bir Paleolitik Çağ bulgusuna rastlanmamaktadır. Bu durumun, sanıyorum, birden çok nedeni vardır. Bunların başında, yapılan yüzey araştırmaları gelir; şu veya bu nedenle yoğun olarak araştırılan bölgelerdeki buluntu sayısı fazla, o denli araştırılmayan yörelerde ise azdır. Buna ilave olarak, gerçekleştirilen yüzey araştırmala-

rının amacı, tekniği ve tabii uygulanım düzeyi de buluntu sayısını doğrudan etkilemektedir. Özetle, mevcut durum ülkenin Paleolitik Çağ gizil gücünü yansıtmamakta ve doğal olarak (istatistiksel anlamda) inanılır türden bilgi de vermemektedir. Buna rağmen, özellikle yaklaşık son 10 yıldır başlayan ve sadece Paleolitik Çağ bulgularını saptamaya yönelik bazı yüzey araştırmalarının bu olumsuz gerçeğin değişmesine neden olacağı umudundayım.

Ülkemizde mevcut merkezlerin yaklaşık 2/3'ü yüzey buluntusu, geriye kalan 1/3'ü ise mağara veya kaya sığınağıdır. Yüzey buluntusu olanların bazılarında Paleolitik Çağ'a ait sadece bir veya birkaç bulgu ele geçmiştir, buna karşılık bazı başka yerlerde, örneğin Dülük ve Metmenge'de yüzlerce örneğe rastlanmıştır. Bu bu-

luntu yerlerinin yalnızca yaklaşık %10'unda (her ne çapta olursa olsun) kazı çalışmalarının yapıldığı özellikle belirtilmelidir.

İnsan-alet ilişkisi açısından ülkemizde Yarımburgaz Mağarası'nın önemli bir yeri vardır. Yarımburgaz Mağarası, İstanbul'un 21 km kadar batısında ve Küçükçekmece Gölü'nün 1.5 km kadar kuzeyinde yer alır.

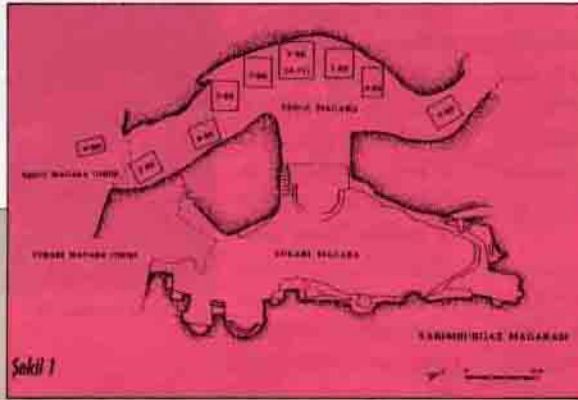
Jeomorfolojik yönden Yarımburgaz Mağarası, Eosen kökenli yerel kayanın bir akarsu tarafından mekanik olarak aşındırılması sonucu oluşmuştur. Aşağı ve Yukarı Mağara adları ile bilinen ve ağıza yakın bir yerde birbirine bir geçitle bağlanan iki bölüme oluşur; bu yazıda konu edilen pleistosen arkeolojisi ile ilgili tüm veriler, 1988-1990 yılları arasında, (genişliği ortalama 5 m ve azami uzunlu-

Yarımburgaz Mağaraları

Mihriban Özbasaran
İ.Ü. Prehistorya Anabilim Dalı

İstanbul'un yaklaşık 20 km batısında yer alan ve 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak önce jeologların ve gezginlerin, çok sonraları da arkeologların ilgisini çeken Yarımburgaz Mağaralarına araştırma nitelikli ilk ziyaret, Abdullah Bey (Dr. Hammerschmidt) ile başlar. Viyana doğumlu bir hekim ve paleontolog olan Abdullah Bey zooloji, jeoloji, ve mineraloji dersleri vermek üzere 1850 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne (o zamanki adıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane) gelir. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Yarımburgaz Mağaralarını da inceleyen Abdullah Bey, iki makale halinde kâğıda döktüğü gözlem sonuçlarının ilkinin *Verhandlungen der kaiserlichen und königlichen Geologischen Reichsanstalt*'ta (1869) diğerini de *Gazette Médicale d'Orient* 'da (1870) yayınlattır.

Sonraları bilim adamları tarafından birçok kez ziyaret edilen mağaralar, 20. yüzyılın ilk yarısında da, jeologların çok rağbet ettiği bir yer olmayı sürdürmüştür. Bunlar arasında, Harun Reşid Kocacan'ın gözlemleri, mağaraların oluşumu ve önemini vurgulanması ve Mağara bilimine (speleology) yeni Türkçe terimler kazandırması bakımından önemlidir. Üç meslektaş

ile birlikte Mağaralara yaptığı ziyarette Kocacan, Yukarı Mağaranın görünüm itibarıyla, bir toplantı veya ibadet yeri izlenimi verdiğini belirterek, M.S. birinci ve ikinci yüzyılda Romalıların zulmünden kaçan Hıristiyanlara dikkat çekmiştir.

Raymond Hovasse'nin 1927 yılında hem Osmanlı Türkçesinde hem de Fransızca olarak Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası'nda basılan yazısı, Mağaranın en ayrıntılı betimlemelerini, ilk fotoğraflarını ve planını veren yayındır. Mağaranın içindeki uzun galerilerden birinde bulunan ünlü duvar resimlerine ilk kez dikkat çeken yine Hovasse ve çalışma arkadaşları olmuştur. Kırmızı kille yapılmış resimlerdeki üç sandal tasvirini nedeniyle Hovasse, odaya "Sandal Odası" adını vermiştir. Mısır rölyefleriyle karşılaştırdıktan sonra da resimlerin Giritliler tarafından çizildiği, mağaranın da Giritli tüccarlarca kullanıldığı yorumunu yapmıştır.

Yarımburgaz Mağaraları, 1959 yılında, Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun ziyaretiyle arkeologların da ilgisini çekmeye başlar. Aslında İstanbul çevresinde, tarih öncesi keşif çalışmaları 1936 dolaylarında Türk Tarih Kurumu ile başlamıştır. Kansu, bu mağaralarda, Paleolitik dönem endüstrisine ilişkin izler bulunduğunu belirtir.

1964'te başlayan ve uzun süre devam eden kazılarda, Yukarı Mağarada Kalkolitik ve Paleolitik katmanlara, Aşağı Mağarada ise Paleolitik katmanlara ulaşıldı.

Sonraları, Yarımburgaz çevresindeki inşaat çalışmaları ve hazine avcılarının bitip tükenmeyen ilgisi nedeniyle Mağaralar zarar görmeye başladı. Üst bölmenin mistik atmosferi film yapımcılarının da ilgisini çektiğinden, film çekimleri sırasında tabakaların çoğu harap oldu.

Mağaraların durumu gitgide kötüleşince Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1986 yılında bir kurtarma kazısı başlatmaya karar verdi.

Kazı sonuçları, Yarımburgaz Mağaraları'nın Alt Paleolitik'in belirli bir dönemi boyunca; yeni günümüzden 130 000 ile 390 000 öncesinde yerleşim yeri olarak kullanıldığını gösteriyordu. Türkiye'de hem tabakalı yapıya sahip, hem de içinde insan yaşamış olan, Paleolitik döneme ait az sayıda örnek bulunuyor. Çoğunlukla taş aletler olarak karşımıza çıkan bulgular, Avrupa'daki örneklerle oldukça benzer bir yapı sergiliyor. Tüm bu alanlar jeolojik dönem olarak Orta Pleistosen'e tarihleniyor. Bu bulguların ışığında, genel olarak Anadolu'nun ve Avrupa'nın en doğu, Yakın Doğu'nun en batı ucu kabul edilen İstanbul yöresinin, Afrika kökenli *Homo erectus*'un Avrupa'ya geçişinde köprü görevi gördüğü söylenebilir.

Halet Carribel için Prehistorya Yazıları (1995)'nda yer alan "The Historical Background of Researches at the Caves of Yarımburgaz" makalesinden kısaltılarak çevrilmiştir.

ğu da yaklaşık 600 m dolayındaki Aşağı Mağara'da, gün ışığının ulaştığı son noktaya kadar olan kısımda açılan 9 aşmaktan elde edilmiştir (Şekil 1).

Paleontoloji/fosil hayvan kalıntıları (fauna) açısından Yarımurgaz Mağarası, Avrupa'nın en zengin buluntu yerlerinden biri olup, üç yıl süren çalışmalarımız boyunca, farklı hayvanlara ait 5000'i aşkın kemik örnek ele geçirilmiştir. Yarımurgaz fosil hayvan kalıntılarını dayanılarak bir genellemeye gidilecek olursa, burada ender olarak otçullara, sayıca biraz daha fazla olmak koşuluyla da irili-ufaklı etçillere rastlandığı, en ağır basan hayvan türünün ise ayı (*Ursidae*) olduğu söylenebilir. İkinci alt aza dişine (M₂) dayanılarak yapılan bir sayım sonunda, burada her yaşta ve dişili-erkekli, en azından 42 örneğin mevcudiyeti söz konusudur.

Ülkemizde tafonomi çalışmalarının yaygın olarak gerçekleştirildiği ender kazı yerlerinden biri olan Yarımurgaz'da üç farklı ayı türünün, başka bir deyişle *U. deningeri*, *U. spelaeus* ve *U. cf. arctos*'un bulunduğu saptanmıştır. Bunların içinde ağır basan ve mağaranın fosil fauna açısından da tartışmasız belirleyici özelliğini oluşturan *U. deningeri*'dir. Konumuzu oluşturan Alt Paleolitik Çağ'da, mağaranın uzun süre boyunca dönüşümlü ve mevsimlere bağlı olarak (kışları) ayların ini, yılın bazı diğer dönemlerinde ise insanların barınağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kazı çalışmaları sırasında elde edilen kemiklere dayanarak (yoğunlukları pek fazla olmamakla birlikte) burada pars (*Panthera leo* ve muhtemelen *P. pardus*), vaşak (*Felis caracal*), yabankedisi (*Felis silvestris*), sırtlan (*Hyaena crocuta*), kurt (*Canis lupus*), tilki (*Vulpes vulpes*), ve çakal (*Canis aereus*?) gibi etçillerin bulunduğu anlaşılmıştır. Mevcut otçullar arasında ise at (*Equus caballus*), olasılıkla yaban eşiği (*Equus hemi-*

onus), geyük (*Capreolus capreolus*, *Dama sp.*, *Cervus elaphus*, *Megaloceros sp.*), Avrupa yaban öküzü (*Bos primagenius*?), bizon (*Bison sp.*), yaban domuzu (*Sus scrofa*) ile yaban keçisi/ibeks (*Capra aegagrus*, *C. ibex*) sayılabilir.

Alt Paleolitik Çağ taş alet endüstrisinin ele geçirildiği Yarımurgaz kültür tabakasının kalınlığı her yerde 1.0 m'den fazladır ve hatta yer yer bu kalınlığın 2.0 m'ye ulaştığı da görülür. Kazı esnasında (belli belirsiz) dört değişik (?) tabakaya ait izler saptanmış da, ele geçen taş malzemenin gerek dikey/stratigrafik ve gerekse yatay/açmalara göre analizi sonunda belirgin bir değişim saptanmamıştır; bu nedenle Yarımurgaz'ın tüm taş endüstrisi tarafımızdan tek bir tekno-kültürel birim olarak kabul edilmiş ve bir bütün olarak ele alınmak suretiyle değerlendirilmiştir (Şekil 2-6).

Endüstrinin oluşumunda çakmaktaşı, kuvars ve kuvarsit kullanılmıştır. Çok az miktarda da olsa jasp ve bazı metamorfik kayalar da mevcuttur; Şekil 7'de bunlar "diğer" grubu altında birleştirilmişlerdir. Jeomorfoloji çalışmaları, tüm hammaddenin yerel olarak sağlanmış olduğuna işaret etmektedir. Dışardan getirilen yoktur.

Araç-gereç yapımında kullanılan çakmaktaşı oldukça kalitelidir. Kuvars örneklerinin kavkusal değil, açılal kırıldıkları, buna rağmen oldukça düzgün kenarlar oluşturdukları söylenebilir. Kuvarsit ise, kumlu dış görünümüne rağmen gerçekte türdeş bir yapı gösterir; yonga çıkarımında başarı ile kullanılmıştır. Kullanılan taş cinsleri ile oluşturulan alet türleri arasındaki ilişkiye gelince, tabii arada kayalar olmasına rağmen, Yarımurgaz insanların bu konuda bazı belirgin tercihleri olduğu açıkça görülür.

İşlevsel nitelikteki bu teknolojik tercihler Şekil 8'de özetlenmiştir.

Düzeltili yongaların oluşturulmasında daha çok çakmaktaşı ve kuvarsdan yararlanılmış, kuvarsit ise çekirdek aletlerin yapımında kullanılmıştır. Ele geçen çekirdek aletlerin %75'i kuvarsittir. Yarımurgaz çekirdeklerinin özellikle ağır işlerde kullanılacak türden aletler olarak amaçlandığı ve bunların (bazen ileri sürüldüğü gibi) yalnızca yongaların çıkarılması amacıyla yönelik hammadde içerikli nesnelere olmadıkları anlaşılmaktadır. Kuvarsitten oluşturulan yongaların çakmaktaşı ve/veya kuvarstan yapılara kıyasla daha az düzeltili oldukları dikkati çeker. Kuvars yongaların %20'sinden fazlasında kabuk (korteks) izleri görülür.

Kıvrık olmayan (tüm) çakmaktaşı çekirdeklerin ortalama boyu 6.3 cm dir (en büyük/uzun örnek 16.2 cm). Kuvars örnekleri 5.8 cm (en büyüğü/uzunu 11.0 cm), kuvarsitler ise 9.8 cm (en büyüğü/uzunu 17.1 cm) boyutundadır. En küçük (çakmaktaşı) çekirdek alet örneği 3.3 cm, en büyük olanı ise (kuvarsit) 17.1 cm boyundadır (Şekil 9). Bunlara ilave olarak, üzerlerinde kullanım (vurgu) izlerine rastlanan ve hepsi de tüm olan 11 adet çakıltaşı örneği de ele geçmiştir.

Dik ve keskin kenarları kemirilmiş çok sayıda düzeltili yonga örneğinin mevcudiyeti, üstün işçilik gösteren satır/kıyıcı satırların bolluğu, ayrıca hem Levallois ve hem de gerçek anlamıyla ikili yüzey (Acheul) gibi tekniklerin yokluğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, Yarımurgaz Alt Paleolitik Çağ bulgularının Anadolu ve Yakın Doğu'da karşılaşılan (ve Acheul özellikleri ağır basan) çağdaşlarından çok Fransa'daki Tayac ve Orta ile Doğu Avrupa'daki küçük alet ve satırların egemen olduğu endüstrilere benzediği, bunlara daha fazla yaklaştığı görülür. Fransa'daki

